

Άγγελος Σέφκας

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΚΦΩΝΗΤΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ, ΟΠΩΣ ΚΑΤΑΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΤΕΩΡΗΤΙΚΑ ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ

Όπως η πραγματική τιμή προς τον άγιο είναι η μίμηση της βιοτής του, έτσι και η τιμή προς τον διδάσκαλο κατ' αντιστοιχία θα πρέπει να είναι η μίμηση των κατορθωμάτων του και η συνέχιση του έργου του. Επειδή, όμως, το μέγεθος μας μόνον μικρό μπορεί να θεωρηθεί απέναντι στη λιπαρή τους γνώση και τη μεθοδικότητα στον τρόπο συγγραφής των εργασιών και των μελετημάτων τους, ας αρκεστούμε τουλάχιστον στην πραγματική προσπάθεια να τους μιμηθούμε. Κατ' αυτόν τον τρόπο και με αφορμή μια πρόσφατη επίσκεψη μου στα Άγια Μετέωρα σκέφτηκα πως θα ήταν μάλλον ενδιαφέρον να συνέδεα την θεσσαλική γη, πατρίδα του αειμνήστου Δημητρίου Μπαλαγεώργου, με τα προσωπικά μου ερευνητικά ενδιαφέροντα, την Εκφωνητική Τέχνη και την Εμμελή Απαγγελία. Με αυτόν το σκεπτικό, μέσω της προσπάθειάς μου αυτής θα επιχειρήσω να εξηγήσω με τη βοήθεια ενός συγκριτικού παραδείγματος το πόσο σημαντική -και ίσως αναγκαία- είναι η καταλογογράφηση των χειρογράφων με εκφωνητική σημειογραφία, όχι μόνο για την καλύτερη κατανόησή της ή την οριοθέτηση της χρήσης της, αλλά και για να λήψη απαντήσεων σε ερωτήσεις που αφορούν σε γραφείς, αντιγραφικά εργαστήρια, συγχρονισμό προσώπων, χώρων κ.ο.κ.

Αν μη τι άλλο, ο Καθηγητής Γρ. Στάδης αλλά και ερευνητές του εξωτερικού έχουν γράψει και έχουν ξεκαθαρίσει πολλά σε σχέση με την ιστορία και τα γνωρίσματα της Εκφωνητικής Τέχνης. Ωστόσο, είναι μάλλον αναγκαία η αναφορά σε ορισμένα από αυτά προκειμένου να έχουμε μια ολοκληρωμένη άποψη σε σχέση με όσα θα αναφερθούν στη συνέχεια.

Πιο συγκεκριμένα, τα πρώτα σημάδια για την ύπαρξη της απαγγελίας ως Τέχνη που ασκείται από εξειδικευμένα άτομα εντοπίζονται στα ομηρικά έπη. Ήταν η εποχή κατά την οποία την ασκούσαν

οι αιτιδοί και οι ραψωδοί στις αυλές μεγαλόπρεπων μεγάρων με σκοπό την εξιστόρηση σπουδαίων κατορθωμάτων¹. Αυτό συνέβαινε είτε με συνοδεία κιθάρας είτε χωρίς όργανο. Όπου, ωστόσο, εχρησιμοποιείτο κάποιο όργανο φαίνεται πως δεν επηρέαζε το «ρετσιτατίβο» του αφηγητή², το οποίο μάλιστα ακολουθούσε τις επιταγές της παράδοσης που είχε ήδη δημιουργηθεί. Η παράδοση αυτή πέρασε και στο θέατρο από τον ποιητή Στησίχορο με την απομάκρυνση όμως του οργάνου, καλώντας τον ερμηνευτή να παράγει ένα ήχο: «δυνατό, ρωμαλέο, υψηλής τονικότητας, μακρόσυρτο, εκτεταμένο, καθαρό, ευφωνικό, συνεχή, διαρκή, εκφερόμενο με ένταση, δίχως αναπνοή»³.

Η Τέχνη αυτή βρήκε πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης και σε άλλες μεταγενέστερες εποχές και με εργαλεία, μάλιστα, που τη βοήθησαν να αναδειχθεί σε βασικό στοιχείο του μουσικού πολιτισμού της ελληνοχριστιανικής παράδοσης. Ένα από αυτά τα εργαλεία υπήρξε το προσωδιακό σύστημα τονισμού, το οποίο ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς εκθειάζει για την ιδιότητά του να μεταφέρει τις «άδουσες πληροφορίες» της γλώσσας⁴. Το ίδιο σύστημα, μάλλον επηρεασμένο και από κατά τόπους παραδόσεις, φαίνεται να αξιοποιήσαν οι μεγάλοι Πατέρες της Εκκλησίας (ο διάκονος Ευθάλιος, οι άγιοι Επιφάνιος Κύπρου, Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Ιωάννης ο Χρυσόστομος) κατά τους 4^ο και 5^ο μ.Χ. αιώνες⁵. Οι πνευματοφόροι αυτοί Πατέρες, τονίζοντας τα ευαγγελικά, πραξαποστολικά και προφητικά αναγνώσματα, είχαν ως στόχο την καλύτερη απαγγελία από αναγνώστες, πιθανόν αλλόγλωσσους. Η υπόθεση αυτή μπορεί να στηριχθεί σε δύο σημεία: αρχικά, στον βασικό λόγο ύπαρξης του ίδιου του προσωδιακού συστήματος τονισμού, που δεν ήταν άλλος από το να βοηθήσει

¹ Χρήστος Κ. Τσάγγαλης, *Τέχνη ραψωδική - Η απαγγελία της επικής ποίησης*, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 18, 25, 27.

² Στο ίδιο, σ. 35.

³ Στο ίδιο, σσ. 36, 37, 51, 166.

⁴ Κωνσταντίνος Φλώρος, *Η ελληνική παράδοση στις μουσικές γραφές του Μεσαίωνα*, (μετάφραση: Κων. Κακαβελάκης), Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 114 - 115.

⁵ Γρηγόριος Θ. Στάθης, «Ιστορία και παρουσίαση της έκφωνητικής σημειογραφίας», *Συμβολή στη Μνήμη του Γεωργίου Στ. Αμαργιανάκη (1936 - 2003) - Μελέτες και κείμενα συναδέλφων και μαθητών του*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αθήνα 2013, σσ. 331-334 & 340-341.

όσους δεν είχαν ελληνικές καταβολές ή εκπαίδευση να συμμετέχουν στον ελληνικό πολιτισμό και την παιδεία, και κατά δεύτερον να στηριχθεί και στον χώρο και χρόνο δράσης τους, δηλαδή την Εγγύς και Μέση Ανατολή. «Διὰ τοῦτο καὶ οἱ τὰ ἅγια εὐαγγέλια μανθάνοντες μυοῦνται πρῶτον τοὺς τόνους· ὁξεῖαν, καὶ συρματικὴν (δηλ. περισπωμένη), καὶ βαρεῖαν καὶ τελεῖαν ἐκπαιδευόμενοι»⁶, θα γράψει ο Στέφανος ο Βυζάντιος έναν αιώνα αργότερα.

Από αυτό το χρονικό σημείο, που σημαίνει τον 6^ο μ.Χ. αιώνα, μπορούμε να κάνουμε λόγο και για τη σταδιακή εμφάνιση μιας γραφής που χρησιμοποιείται αποκλειστικά για αυτήν την χρήση, της εμμελούς απαγγελίας. «Ὡς Εκφωνητικὴ Σημειογραφία, ορίζει η Μ. Αλεξάνδρου ὅτι, εἶναι γνωστὴ σήμερα στη Βυζαντινομουσικολογία ἓνας ἐιδικὸς τύπος ἐλληνικῆς παρασημαντικῆς, ἡ ὁποία ρυθμίζει τὴν Εμμελὴ Απαγγελίαν ἀγιογραφικῶν κειμένων»⁷. Η εκφωνητική σημειογραφία χρησιμοποιεί σημάδια στην αρχή και το τέλος φράσεων, δηλώνοντας κάποια διάθεση κίνησης της φωνῆς, ὄχι μάλλον κατ' ακρίβειαν, ἀλλὰ κατὰ μία γενικὴ προσέγγιση. Η παρουσία τους, λοιπόν, ἄνω, κάτω ἢ καὶ στο μέσο του ἀγιογραφικοῦ κειμένου καθορίζει τὴν ὑπαρξὴ τους σε ζεύγη. Δεν εἶναι τυχαῖο ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐκφωνητικὰ αὐτὰ σημάδια εἶναι ἀρκετὰ οικεῖα ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ μας, εἴτε λόγω του προσωδιακοῦ συστήματος τονισμοῦ που γιὰ δύο χιλιετίες χρησιμοποιεῖ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, εἴτε λόγω του δανεισμοῦ των συμβόλων στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, πολλὰ ἐκ των ὁποίων βρίσκονται καὶ στὴ Νέα Μέθοδος. Ενδεικτικὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὴν οξεῖα, τὴ βαρεῖα, τὴ συρματικὴ (οξυβαρεῖα ἢ περισπωμένη, τὴν ἀπόστροφο, τὴν τελεία (ἢ σταυρό)).

Γιὰ αὐτὴν τὴν ἐιδικὴ σημειογραφία ὁ Γρ. Στάθης προτείνει ἓναν ἀναλυτικὸ χωρισμὸ ἀναλογικὰ πρὸς τὴν ἀνθρώπινη γέννηση, ἀκμή καὶ παρακμή⁸. Εἰδικότερα, σύμφωνα με τὰ εὐρήματα καὶ τὸν

⁶ Στέφανος Βυζάντιος, «Σχόλια Σεφάνου εἰς τὴν Ρητορικὴν Ἀριστοτέλους», *Anecdota Graeca e codd. manuscriptis - Bibliothecae Regiae Parisiensis*, vol. 1, MCCCXXXIX (1839), σ. 301.

⁷ Μαρία Αλεξάνδρου, *Παλαιογραφία Βυζαντινῆς Μουσικῆς*, Ἀθῆνα - Ψηφιακὸ Ἀποθετήριο Κάλλιππος 2017, σ. 176.

⁸ Γρηγόριος Στάθης, «Ὁ Πραξαπόστολος, χειρόγραφο 55 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος, καὶ ἡ ἐκφωνητικὴ σημειογραφία», *Πρακτικὰ Συνεδρίου, Μονὴ Λειμῶνος, 27-30 Σεπτεμβρίου 2001*, Ἀθῆνα 2009, σ. 143.

τρόπο χρήσης των σημαδιών, θεωρεί πως το «νηπιακό» στάδιο μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά μεταξύ 4^{ου} και 8^{ου} αιώνων. Ακολουθώντας από τον 8^ο έως και τον 10^ο αιώνα μπορεί να γίνει λόγος για ένα στάδιο ανάπτυξης και κατά τους επόμενους δύο αιώνες ένα στάδιο πλήρους ακμής. Έπεται το στάδιο της παρακμής από τον 12^ο έως τον πρώιμο 14^ο αιώνα και ολοκληρώνεται η ζωή της ιδιόμορφης αυτής σημειογραφίας κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνα, όταν και πέφτει σταδιακά σε αχρησία για διάφορους λόγους. Αυτοί θα μπορούσαν ίσως να σχετίζονται με τη γενική σταδιακή παρακμή της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι την πτώση της ή ίσως και την έλευση του χαρτιού και της τυπογραφίας (ας μη ξεχνάμε το πόσο επηρέασε και τη Νέα Μέθοδο με την αποτύπωση των μαρτυριών ή της οξείας). Σε κάθε περίπτωση δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε την άποψη πως η Εκφωνητική Τέχνη έπαψε να υφίσταται με την μη καταγραφή της, αφού πρόκειται για μία Τέχνη που κατά βάση στηριζόταν στην προφορική εκμάθηση -καθώς ήταν αδιασθηματική- και επιπλέον ίσως η ανάγκη της καταγραφής της να μην την ήταν απαραίτητη, λόγω της σχεδόν αμιγούς ελληνοτραφούς βάσης στην οποία απευθυνόταν.

Από την άλλη, υπάρχει και η τριμερής διαίρεση των περιόδων της εκφωνητικής σημειογραφίας από τον C. Høeg και την S. Engberg, που αφορά την πιο εξελιγμένη μορφή της. Ως εκ τούτου αφορά τους αιώνες από τον 9^ο έως τον 15^ο και δεν είναι μάλλον ιδανική περίπτωση να τη συμβουλευτούμε παρακάτω⁹.

Λιγότερο ή περισσότερο τα παραπάνω ιστορικά είναι γνωστά αλλά απαραίτητα για τη σύνδεση με μία άλλη ιστορία που ξεκίνησε πριν λίγους μήνες. Κάνοντας κάποια προσκυνηματική επίσκεψη στα Άγια Μετέωρα έτυχε να δω στις προθήκες του σκευοφυλακίου της Ιεράς Μονής Αγίου Στεφάνου κάποια σπαράγματα ενός χειρογράφου με τα σημάδια αυτής της εκφωνητικής σημειογραφίας¹⁰.

⁹ Μαρία Αλεξάνδρου, *ό.π.*, σ. 180.

¹⁰ Στο σημείο αυτό οφείλω να ευχαριστήσω την αδελφότητα της Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων για την άδεια που μου παρείχαν για να δω, να φωτογραφίσω και να παρουσιάσω το χειρόγραφο· εξαιρέτως δε την μοναχή Προδρόμη για την συνεννόηση και την μοναχή Αγάθη για τη βοήθειά της ως υπεύθυνη του χειρογράφου πλούτου της Μονής.

Επρόκειτο για σπαράγματα κάποιου περγαμηνού κώδικα, ο οποίος έχει χρονολογηθεί στον 6^ο αιώνα, δηλαδή τη «νηπιακή περίοδο» εξέλιξης της σημειογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, ο ερευνητής Δ. Σοφινός σε εισήγησή του για τα μετεωρητικά χειρόγραφα αναφέρει πώς μπορεί να κατανεμηθεί στην κορυφή μιας νοητής χρονολογικής πυραμίδας των αρχαιότερων χειρογράφων των Μετεώρων μεταξύ 6^{ου} και 7^{ου} αιώνα¹¹. Παράλληλα, προσδέτει πως παλαιότερα φυλασσόταν στη Μονή της Αγίας Τριάδος, το κοντινότερο μοναστήρι στον Άγιο Στέφανο. Υπογραμμίζει πως περιέχει αποσπάσματα από το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο σε μεγαλογράμματη γραφή, χωρίς όμως να περιγράψει το είδος αυτής της μεγαλογράμματης γραφής ή την ύπαρξη εκφωνητικών σημαδιών. Τέλος, δικαιολογεί τα διάτρητα σημεία με την παρατήρηση πως υπήρξε μέρος στάχωσης ετέρου χειρόγραφου κώδικα.

Προσεγγίζοντας κάποιος επισταμένως τα περγαμηνά σπαράγματα, μπορεί να αντιληφθεί ότι αποτελούν μέρος ευαγγελισταρίου, αφού δηλώνονται οι ημέρες-περίοδοι λειτουργικής χρήσης (π.χ. οι λειτουργικές ενδείξεις για το Σάββατο της ΙΑ΄ Εβδομάδος της περιόδου του Ευαγγελιστού Ματθαίου). Στην ουσία είναι μέρη δύο περγαμηνών φύλλων, εκ των οποίων το μέγεθος του μεγαλύτερου φύλλου είναι 24x20 εκατοστά, ενώ το μικρότερο είναι μόλις το ήμισυ περίπου. Τα δύο αυτά φύλλα δέχονται το κείμενο σε αμφοτέρες τις πλευρές τους, πρόσδια και οπίσδια, σε δύο σελίδες. Ο ευαγγελικός λόγος είναι γραμμένος με μεγαλογράμματη οξυκόρυφη όρθια γραφή με μαύρη μελάνη, ενώ τα εκφωνητικά σημάδια με άλλη, μάλλον, γραφίδα και ερυθρή μελάνη. Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχει σχετική πρόβλεψη για την καταγραφή του ευαγγελικού λόγου με την ύπαρξη χαρακώσεων, το διάστιχο των οποίων είναι επαρκές για την εικασία πως υπήρχε αντίστοιχη πρόβλεψη και για την καταγραφή των σημείων εκφώνησης.

Όσον αφορά στην εκφωνητική σημειογραφία τους, είναι αρκετά πυκνή και με ερυθρή, όπως παρατηρήθηκε, μελάνη, κάτι που δεν είναι αρκετά ταιριαστό με την προτεινόμενη χρονολόγηση των

¹¹ Δημήτριος Σοφινός, «Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, Ἱστορική ἐπισκόπηση – Γενικὴ θεώρηση», *Τρικαλινά. Ετήσιο Φιλολογικὸ Ἱστορικὸ Λαογραφικὸ Λογοτεχνικὸ Περιοδικὸ Σύγγραμμα*, τόμος 8^{ος} (Πρακτικὰ 1^{ου} Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν, Τρίκαλα - Καλαμπάκα - Μετέωρα, 6-8/11/1987), Τρίκαλα 1988, σ. 64.

σπαραγμάτων, όπως και η πρόνοια για την καταγραφή τους. Ο C. Høeg¹² και η S. Engberg¹³ θεωρούν ότι τα παλαιότερα δείγματα της σημειογραφίας είναι καταγεγραμμένα με την ίδια μελάνη που είναι γραμμένο και το αγιογραφικό κείμενο. Επίσης, πρέπει να τονιστεί ότι όλες οι μουσικορητορικές φράσεις-ενότητες, τα λεγόμενα κώλα, εμφανίζουν σημάδια σε ζεύγη αλλά δεν απουσιάζει η «ελευθερία» σχηματισμού ζευγαριών, κάτι που χαρακτηρίζει τις πρώιμες φάσεις της σημειογραφίας.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η χρήση του ζεύγους του «κεντήματος μετά αποστροφού και οξείας», πρόδρομο, πιθανώς να υπέδετε κάποιος, του ζεύγους του «απ' έσω-έξω», όπως εμφανίζεται στην περίοδο της ακμής της σημειογραφίας. Από την άλλη, όμως, αν παρατηρήσουμε και το κείμενο βλέπουμε ότι πρόκειται για μία ερώτηση: «Εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν;» (Μτθ. ιδ', 3). Άραγε, μήπως βρισκόμαστε μπροστά σε μία περίπτωση, όπου πέρα από τα εκφωνητικά σημάδια σημειώνεται με κόκκινη μελάνη και τα σημεία στίξης του ερωτηματικού; Και δεν είναι το μοναδικό αφού η απάντηση του Κυρίου έρχεται με μία δεύτερη ερώτηση: «Οὐκ ἀνέγγιντε ὅτι ὁ ποιήσας ἀπ' ἀρχῆς ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτοὺς καὶ εἶπεν, ἕνεκεν τούτου καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ κολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν;» (Μτθ. ιδ', 4-5). Στο πρώτο κώλον, λοιπόν, εντοπίζεται η χρήση του ίδιου σημείου και οξείας στην αρχή και το τέλος του, όπως μπορεί να διαπιστώσει κάποιος μελετώντας το χειρόγραφο. Παρόμοιος συνδυασμός είναι και εκείνος που σημειώνεται περίπου ως «υπόκρισις εκ τριών» με την κατώτερη απόστροφο εντονότερη και εκτεταμένη. Αυτό που αρχικά εικάζα ήταν πως επρόκειτο για χρήση του ερωτηματικού με κόκκινη μελάνη για δοθεί εντονότερα έμφαση στην ερώτηση. Αυτό, όμως, που πραγματικά σημειώνεται είναι μία πρώιμη μορφή της «υπόκρισης» είτε εκ δύο με «οξεία» στο τέλος της φράσης, είτε εκ τριών, που η χρήση της ως σημάδι πολλές φορές σχετίζεται με τις ερωτήσεις, όπως διαπιστώνεται

¹² Carsten Høeg, *La notation ekphonétique*, Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia I, fasc. 2, Copenhagen 1935, σ. 75.

¹³ Sysse Gudrun Engberg, "Greek Ekphonic Notation: The Classical and the Preclassical Systems", *Palaeobyzantine Notations: A Reconsideration of the Source Material*, Hernen 1995, σσ. 38-39.

και αλλού. Τέλος, με προσεκτική παρατήρηση είναι δυνατόν να εντοπιστεί και η σχέση «αποστροφού και τελείας» εμπλουτισμένη με ένα «σύννεμβα» (ή αλλιώς πιο οικεία σε εμάς «υφέν»), που κατά την S. Engberg απαντάται «κανονικά» σε Προφητολογία¹⁴.

Οι παραπάνω περιπτώσεις δεν είναι συνηθισμένες και σίγουρα δεν ανήκουν στην εποχή κατά την οποία έχει αποκρυσταλλωθεί η εκφωνητική σημειογραφία, όπως εκτίθενται σε σχετική ανακοίνωση από την ίδια ερευνήτρια, την S. Engberg¹⁵, ή όπως καταγράφονται, για παράδειγμα, στις διάφορες λίστες σημαδιών και τις διδακτικές περικοπές (περικοπές με εκφωνητικά σημάδια και εξήγηση σε παλαιοβυζαντινή παρασημαντική) που σώζονται -ενδεικτικά θα παραπέμψω- και στους σιναιτικούς κώδικες, Sinaiticus gr. 213, φ. 116b & Sinaiticus gr. 8, φ. 303a. Όλα τα παραπάνω παραπέμπουν σε μία κατάσταση αναζήτησης και πειραματισμού, μιας και σε μεταγενέστερα χειρόγραφα δε σώζονται αντίστοιχες περιπτώσεις.

Αντιθέτως, όμως, υπάρχουν και συνδυασμοί που ανήκουν στην περίοδο πλήρους ακμής, δηλαδή από τον 10^ο έως τον 12^ο αιώνα. Ειδικότερα, ψάχνοντας στο μεγαλύτερο φύλλο, όπου είναι δυνατόν, λόγω της μερικής καταστροφής εξαιτίας της στάχωσης και του αμείλικτου χρόνου, εντοπίζεται ο συνδυασμός των «καδιστών» σε φράσεις που προετοιμάζουν τον ακροατή για τον ευθύ λόγο (π.χ. λέγων· *δαρσεῖτε· ἐγὼ εἰμι μὴ φοβεῖσθε*). Μεταξύ άλλων εντοπίζονται οι «βαρείαι», η «οξεία προς οξεία», η «συρματική και τελεία», η «οξεία και τελεία», η «παρακλητική και τελεία» αλλά και τα ανολοκλήρωτα ζεύγη -λόγω φθορών- η «υπόκρισις εκ τριών» και μία «κρεμαστή». Αξίζει να αναφερθεί ότι δεν συναντώνται διπλά σημάδια, κατά πάσα πιθανότητα εξ αιτίας της απουσίας του τέλους κάποιας περικοπής.

Όλα τα παραπάνω δεν θα μπορούσαν μόνα τους να αποτελούν ισχυρή χρονολογική τεκμηρίωση. Ωστόσο, σίγουρα παραπέμπουν σε μία ενδιάμεση κατάσταση, δηλαδή μία χρονική περίοδο όπου η σημειογραφία συστηματοποιείται, αλλά δεν είναι τελειοποιημένη. Επομένως, μάλλον μας οδηγούν να το κατατάξουμε στην περίοδο ακμής, πιθανόν μεταξύ 8^{ου} και 10^{ου} αιώνα.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 35.

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 34-36.

Για να είναι βεβαιότερο αυτό το συμπέρασμα, προσπάθησα να προχωρήσω σε σύγκριση με ένα από τα παλαιότερα ευαγγελιστάρια με εκφωνητική σημειογραφία του Αγίου Όρους. Τον τελευταίο χρόνο (2023-2024) με τη σύμφωνη γνώμη και ευλογία των πατέρων πολλών Μονών έχουμε προχωρήσει στην προσπάθεια καταλογογράφησης των Εκφωνητικών Χειρογράφων της αθωνικής χερσονήσου εντοπίζοντας σημαντικά στοιχεία. Εξετάζοντας, λοιπόν, κάποιος τα μετεωρητικά σπαράγματα του Ευαγγελισταρίου της Μονής του Αγίου Στεφάνου, εύκολα μπορεί να βρει ομοιότητες με αγιορειτικά χειρόγραφα, με χαρακτηριστικότερο ίσως τον Κώδικα 95 της Μονής Καρακάλλου του Αγίου Όρους.

Πρόκειται, για ένα Ευαγγελιστάριο του 9^{ου} αιώνα σε πλήρη μορφή με ελάχιστες φθορές και πλείστες ομοιότητες με τα εξεταζόμενα σπαράγματα. Αρχικά, ο ευαγγελικός λόγος είναι κεφαλαιογράμματος με σκούρα καφέ μελάνη. Η γραφή επίσης είναι οξυκόρυφη όρθια με εμφανείς ομοιότητες των γραμμάτων στις προεκτάσεις των κεραιών. Ομοιότητες παρατηρούνται και στη χρήση της σημειογραφίας, η οποία σημειώνεται με έντονη κόκκινη μελάνη. Τα ζεύγη των σημάδιων παρουσιάζονται πυκνά, σε όλα τα κώλα, με σταθερή μορφή και συγκεκριμένους συνδυασμούς, κάτι που καθιστά τον κώδικα κατά τι νεώτερο από τα σπαράγματα των Μετεώρων. Επίσης, ο συγκεκριμένος κώδικας μπορεί να διαλύσει κάθε ίχνος απορίας που αφορά στην περίπτωση των «υποκρίσεων» στις ερωτήσεις, αφού στην ίδια περικοπή, στο ίδιο κώλον συναντάται η χρήση των υποκρίσεων με τη μορφή που έχουν στην περίοδο ακμής της σημειογραφίας ή αλλιώς, όπως θα λέγαμε, στο κλασικό σύστημα.

Παρόμοιο Ευαγγελιστάριο της ίδιας εποχής είναι και το Codex Venetus Marcianus gr. 12¹⁶. Τα γνωρίσματα και ως προς την γραφή αλλά και ως προς την εκφωνητική σημειογραφία είναι κοινά με τα προαναφερθέντα. (Δυστυχώς, λόγω πνευματικών δικαιωμάτων δεν έχω τη δυνατότητα να σας παρουσιάσω κάποια σχετική εικόνα. Ωστόσο, μπορείτε να προστρέξετε στο έργο της καθηγήτριας Μ. Αλεξάνδρου *Παλαιογραφία Βυζαντινής Μουσικής* που βρίσκεται αναρτημένο στο Ψηφιακό Αποθετήριο «Κάλλιππος», για να μπορείτε να επιβεβαιώσετε τα ανωτέρω.)

¹⁶ Μαρία Αλεξάνδρου, *ό.π.*, σ. 129.

Μπορούν όλα αυτά τα στοιχεία να μας βοηθήσουν να καταλήξουμε κάπου; Εν πρώτοις, η μεγαλογράμματη οξυκόρυφη γραφή, είτε πλάγια είτε όρθια, συναντάται μεταξύ των 5^{ου} και 9^{ου} αιώνων, κατά τον Ευθύμιο Λίτσα¹⁷. Άρα, έχουμε με αυτό το δεδομένο ένα πρώτο μεγάλο χρονικό πλαίσιο τοποθέτησης. Κατά δεύτερον και σχετικά με τη σημειογραφία, στα μετεωρητικά σπαράγματα μπορούμε να πούμε ότι σίγουρα δε μοιάζει βέβαιη και σταθεροποιημένη. Παρά το γεγονός πως έχουμε ένα τόσο μικρό δείγμα, μπορούμε να σταθούμε στο ότι δεν παρουσιάζει όλα τα στοιχεία της πλήρους ακμής της σημειογραφίας αλλά ούτε και τις ακαθόριστες σχέσεις των πρώτων αιώνων της ύπαρξής της, όπως καταγράφονται στις μελέτες των ερευνητών της. Το σημείο μεταφοράς από το «νηπιακό» στάδιο στο στάδιο «ανάπτυξης» είναι ο 8^{ος} αιώνας. Επομένως, θα πρέπει να επαναπροσδιορίσουμε τον χρόνο γραφής τους και να πούμε ότι πιθανώς χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα, μιας και παρουσιάζεται μία ανάμειξη στοιχείων δύο διαφορετικών φάσεων-περιοδών. Και μοιάζει να είναι κάτι το εξαιρετικό, αν θυμηθούμε πως πρόκειται για τον αιώνα της εικονομαχικής έριδας.

Το βασικό, βέβαια, συμπέρασμα-πρόκληση για την ακαδημαϊκή και την εν γένει ερευνητική κοινότητα είναι ένα κάλεσμα για να προσπέσουμε σε κάτι εξάισιο· τη «μητέρα» των μουσικών σημειογραφιών, όπως εύστοχα σημειώνει ο μεγάλος μουσικολόγος Κ. Φλώρος¹⁸. Για αυτόν τον λόγο, ξεκινήσαμε, όπως προαναφέρθηκε, αυτή την προσπάθεια μελέτης και καταλογογράφησης των εκφωνητικών χειρογράφων του Αγώνυμου Όρους. Μέσω αυτής αρχικά, είναι δυνατή η απόδειξη προφορικών παραδόσεων όπως η γεωργιανή, η μαζορητική, η κοπτική αλλά και η λατινική, που σε μεγάλο βαθμό συμβάδιζε με την ανατολική μέχρι ένα σημείο· ένα σημείο κατά το οποίο η εκφωνητική σημειογραφία βρίσκεται στην πιο ώριμη εκδοχή της,

¹⁷ Ευθύμιος Λίτσας, *Σύντομη εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία - Τεύχος 2^ο - Πίνακες με επιλεγμένα δείγματα γραφής και σχόλια*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 38-39.

¹⁸ Constantin Floros, *The Origins of Western Notation - Revised and Translated by Neil Moran, with a report on "the reception of the Universale neumenkunde, 1970-2010"*, σσ. 240-243. Manana Andriadze, "Chanting in the Context of Georgian Christian Culture", *Musicology Today: Journal of the National University of Music Bucharest*, vol. 20, Bucharest 2014, σ. 190. Κωνσταντίνος Φλώρος, *ό.π.*, σ. 114.

στο ζενίδ της. Επιπλέον, μπορεί με μεγαλύτερη ευκολία να μελετηθεί η πορεία της εκφωνητικής τέχνης, όχι μόνο σημειογραφικά αλλά και απαγγελτικά. Συν τοις άλλοις, υπάρχει η δυνατότητα να μελετηθεί η ταύτιση γραφών ή σκριπτορίων αλλά και η σχέση της Κωνσταντινούπολης με άλλα σημεία της Αυτοκρατορίας σε επίπεδο επάλληλων μουσικών ή λειτουργικών παραδόσεων. Τέλος, η συγκριτική μελέτη χειρογράφων κάθετα (οι ίδιες περικοπές σε θάδος χρόνου) ή οριζόντια (οι ίδιες περικοπές από διαφορετικά λεξιονάρια) με την προφορική παράδοση, όπως αποτυπώνεται από την πρώτη έκδοση της νέας μεθόδου του Άντον Παν ή από τις πρώτες ηχητικές καταγραφές του Ιακώβου Ναυπλιώτου, μπορεί να δώσει πιθανές προοπτικές επίλυσης των προβλημάτων της σύγχρονης απαγγελίας, μιας και πλέον απέχουμε τόσο από την μελέτη όσο και από την κατανόηση της κοινής ελληνιστικής.

Ζούμε σε μία εποχή που οι νεώτερες γενιές απομακρύνονται από την «κοινή ελληνιστική» και τα νοήματα των λέξεων μοιάζουν ξένα, όπως έμοιαζαν ξένα και για εκείνους που υπηρετούσαν τη διακονία του λόγου και δεν είχαν μία απόλυτη εικόνα για τη σημασία των γεγραμμένων στην εποχή των Μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας και της εκφωνητικής σημειογραφίας. Ίσως να είναι ουτοπικό να κάνουμε λόγο για την αποκρυπτογράφηση της σημειογραφίας, ή ακόμα και παράλογο, αλλά ίσως μπορούμε να αξιοποιήσουμε τη «λογική» της, για τη σημερινή απαγγελία. Μια τέτοια προσπάθεια μπορεί να ανοίξει ένα νέο, διαφορετικό ορίζοντα για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε αυτήν τη σημειογραφία.

Angelos Sefkas

The importance of the cataloging of ekphonic manuscripts,
as recommended by the fragments of Meteora

During a recent visit to the Holy Monastery of Saint Stefanos in Meteora, I was particularly struck by the existence of a fragment of an evangelical passage in which the ekphonic neumes are evident. Of course, the existence of the ekphonic neumes was not in itself a surprise. The real surprise, however, was its titling as a

“6th century parchment fragment with large-lettered script”. More specifically, it is a case of a manuscript fragment of a gospel with a large-lettered sharp-edged upright script and with an ekphonic notation. According to Professor Gregorios Stathis, “the duration of ekphonic notation extends over eight centuries, from the eighth to the fifth century, or a millennium if we go back to the fifth century and the first clear but complete examples of the marking of readings with ekphonic signs”. However, in this case, the samples are not “sparse” but appear by music-rhetorical section in red ink and the similarities with other examples of 8th, 9th and 10th century ekphonic manuscripts are evident. Therefore, the question easily arises: is this indeed a case of a 6th century manuscript (perhaps the earliest or one of them) or does it need further study and a more correct chronological placement?